

SAMENVATTING

Grammaticale functies in Oost Neo-Arameese talen vanuit een typologisch perspectief

Het Noordoost Neo-Aramees (afgekort NENA naar het Engels *North Eastern Neo-Aramaic*) en Centraal Neo-Aramees (afgekort CNA) zijn dialectgroepen behorend tot de moderne varianten van de oosterse tak van het Aramees, een Semitische taal. Het zijn de spreektaal van joodse en christelijke gemeenschappen in of afkomstig uit de regio die algemeen bekend staat als Koerdistan (Zuidoost-Turkije, Noord-Irak en West-Iran). Onderzoeksteams en individuele projecten hebben het dialectlandschap van het Neo-Aramees in de afgelopen twintig jaar in kaart gebracht en een enorme mate van diversiteit tentoongespreid. Hoewel men over het algemeen van dialecten spreekt, onderscheiden deze zich van elkaar op een vergelijkbaar niveau van diversiteit als de Romaanse of Germaanse talen. Dit proefschrift beperkt zich tot het NENA en CNA, aangezien deze de meest opmerkelijke en uiteenlopende alignmentpatronen vertonen (hfst. 1).

Deze Oost Neo-Arameese dialecten laten zich kenmerken door een opmerkelijke inversie van de grammaticale uitdrukking van persoon (inclusief geslacht en getal) op basis van tijd, aspect en modus (afgekort TAM). Afhankelijk van een imperfectieve of perfectieve inflectiebasis (respectievelijk *CaCəC-* of *CCiC-*) van de werkwoordsvorm drukken dezelfde pronominale suffixen precies het tegenovergestelde uit (bijv. *qatl-a-le* 'Zij doodt hem' en *qtil-a-le* 'Hij heeft haar gedood'). Deze inversie gaat terug op constructies gegrond op participia. De imperfectieve inflectie is ontsproten uit het actieve participium en de perfectieve uit het resultatieve participium. De zogenaamde E-suffixen (bijv. *-a* 'zij/haar') die als eerst aan de werkwoordsvorm worden toegevoegd zijn ontstaan uit de congruentie in geslacht en getal van het predicatief gebruikte participium en/of toegevoegde enclitische pronomina. De zogenaamde L-suffixen (bijv. *-le* 'hij/hem') die daarop volgen zijn oorspronkelijk datiefpronomina gevormd op basis van het voorzetsel *l-* 'aan, voor'. De perfectieve werkwoordsvorm die ontstaan is uit het resultatief participium en de datieve agens staat bekend als de *qtil l-* of *šmiḥ l-* constructie en is het meest opmerkelijk. Andere Arameese talen of Semitische talen in het algemeen hebben dit nooit op deze wijze gegrammaticaliseerd.

Het wetenschappelijk debat over dit verschijnsel hangt nauw samen met diens oorsprong. De inversie die optreedt is in de literatuur aanvankelijk beschreven en verklaard vanuit diathese door de vergelijkbare, bekende alternantie tussen het actief en het passief (d.w.z. *qtil-a-le* is hetzelfde als 'Zij is door hem gedood'). De *qtil l-* constructie wordt ook verklaard vanuit de correlatie tussen de ontwikkeling van bezitsuitdrukkingen ('Er is mij een boek' = 'Ik heb een boek') en een perfectum zoals het hulpwerkwoord *hebben* in de bekende Europese talen gebruikt wordt samen met het voltooid deelwoord om het perfectum of preteritum (de perfectief verleden tijd) uit te drukken. Later is dit verschijnsel in het kader van taaltypologie door parallelle fenomenen in andere talen van de wereld uitgelegd als een vorm van zogenaamde gespleten ergativiteit (Engels *split ergativity*). Bij een ergatief(-absolutief) systeem deelt het subject (S) van een intransitieve constructie (zoals *Zij* in *Zij is gestorven*) morfologische en/of syntactische eigenschappen met de patiëns (P), het ondervindend object van een transitieve constructie (zoals *haar* in *Hij heeft haar gedood*), en niet de agens (A), het handelende subject van een transitieve constructie (zoals *Hij* in het voorafgaand voorbeeld), in tegenstelling tot wat gebruikelijk is bij een (nominatief-)accusatief systeem waarbij deze gedeeld wordt met

de A. Een kenmerkende eigenschap van gespleten ergativiteit of talen met een ergatief systeem in het algemeen is dat het ergatieve patroon zich uitsluitend voordoet in de uitdrukking van bepaalde grammaticale categorieën, terwijl de rest van de grammatica een accusatief patroon volgt. Het is typisch voor een splitsing op basis van TAM dat de ergatieve markering van argumenten zich beperkt tot het perfectieve aspect en de accusatieve markering voorkomt in het imperfectieve. Een soortgelijk systeem is tevens ontstaan in naburige Iraanse talen waarmee sprekers van het Aramees in contact zijn geweest.

Het doel van voorliggende studie is om de variatie in het markeren van de kernargumenten van transitieve en intransitieve constructies in het NENA en CNA typologisch met elkaar te vergelijken en te plaatsen in het bredere kader van de taaltypologie. Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken. Eerst wordt een uitgebreide inleiding gegeven in het concept van grammaticale functies dat in het Engels onder de term *alignment* valt (hfst. 2). Alignment (ruwweg “het op één lijn plaatsen”) van grammaticale functies behelst meer dan een naamvalsysteem en is nauw verwant aan doch uiteindelijk verschillend van diathese. Het beschrijft de wijze waarop de kernargumenten of syntactische rollen (S, A, P) van intransitieve en transitieve constructies op gelijksoortig of verschillend behandeld worden in hun morfologische en/of syntactische eigenschappen. Het belangrijkste daarbij is welke eigenschappen de S deelt met de A en/of P. Het prototype van de passieve diathese valt binnen deze benadering onder de intransitieve constructies. De patiëns fungeert hier als de S en de agens als een oblique argument. Dit is niet hetzelfde als een ergatief patroon maar vertoont in meer of mindere mate wel overeenkomsten. Dezelfde methode wordt tegenwoordig ook toegepast op de verhouding tussen de P van de monotransitieve constructie en het zogenaamde thema (T), het direct object, en de ontvanger (R voor Engels *recipient*), het indirect object, van de ditransitieve constructie zoals respectievelijk het geschenk en de ontvanger van de het werkwoord *geven*. Na een algemeen overzicht van de morfologie en syntaxis (hfst. 3) worden deze twee dialectgroepen uitvoeriger bestudeerd (hfst. 4, 5 en 6), zodat deze twee uiteindelijk met elkaar binnen het bredere typologische kader met elkaar vergeleken kunnen worden (hfst. 7). De morfologie en syntaxis van het imperfectief diende als een praktisch uitgangspunt voor het vergelijken van de diverse congruentiepatronen.

Een algemene opvatting onder deskundigen van het Neo-Aramees is dat de dialecten zich oorspronkelijk een systematisch gespleten ergatief systeem vertoonden en geleidelijk aan veranderd hebben in een totaal accusatief systeem. Met andere woorden, het ergatieve gehalte is vreemd aan Semitische talen en is daarom een verschijnsel dat geheel volledig zal verdwijnen. Dit proefschrift toont echter aan dat de situatie ingewikkelder is en betwist, gezien de diversiteit in de moderne dialecten, of het Oost Neo-Aramees ooit zo homogeen en samenhangend is geweest met betrekking tot alignment als de vakliteratuur veronderstelt. Elk dialect kan zegge zijn eigen ding doen en zelfs in de precies tegenovergestelde wijze van andere dialecten. Er zijn meer patronen dan uitsluitend het ergatieve of accusatieve en ze worden ook naast of door elkaar gebruikt. Bovendien doet ergativiteit zich voor in contexten waar men niet zou verwachten of waar men zou kunnen verwachten dat het verdwenen zou zijn.

Allerlei factoren afhankelijk van de taalsituatie zelf zoals taalcontact en taalevolutie kunnen een belangrijke rol spelen in de keuzes van sprekers voor bepaalde constructies. De verschijnselen in andere talen van de wereld scheppen mogelijke verwachtingen voor wat we in het Oost Neo-Aramees zouden aantreffen met betrekking tot alignmenttypes en hoe die zich manifesteren. De manifestaties van grammaticale functies op zichzelf kunnen variëren. Er wordt een belangrijk onderscheid gemaakt tussen de morfologische en syntactische eigenschappen van argumenten. De morfologie kan kernargumenten uitdrukken door middel van pronomina of persoonsaffixen in de werkwoordsvorm die in meer of mindere mate gecombineerd worden met

een coreferentieel nomen of door middel van naamvallen of voorzetsels. In veel talen van de wereld spelen deze morfologische eigenschappen nauwelijks tot geen rol, maar is de woordvolgorde belangrijk om argumenten te onderscheiden. Men spreekt dan van neutrale alignment. Hoewel accusatieve en ergatieve systemen zich vaker voordoen, zijn andere alignmenttypes ook geattesteerd. Een driedeling is mogelijk waarbij de S, A en P (of P, T en R) op elk afzonderlijke wijze worden uitgedrukt. De tegenhanger hiervan is het neutrale patroon waarbij alle argumenten op identieke wijze worden behandeld. Daarnaast bestaat er een horizontaal patroon waarbij de A en P op identieke wijze worden gemarkeerd maar juist de S zich onderscheidt.

Alignment veronderstelt een relatie tussen intransitieve en transitieve constructies waarbij de overeenkomsten tussen de S en andere kernargumenten fundamenteel is. Wat het Oost Neo-Aramees aangeeft is dat deze relatie niet symmetrisch hoeft te zijn. Intransitieve en transitieve constructies kunnen onafhankelijk van elkaar variëren. De argumenten S, A en P kunnen ieder een eigen leven leiden. Perfectieve transitieve constructies met een pronominale objectsuffix genieten een bijzondere status in het Oost Neo-Aramees en variëren veelal onafhankelijk van overeenkomstige intransitieve constructies.

In het meest typische, coherente geval van ergativiteit drukt het werkwoord uitsluitend congruentie uit met de S en de P en is uitsluitend de A gemarkeerd door een aparte naamval of voorzetsel. Dit systeem komt als zodanig niet voor in het Neo-Aramees. Morfologische ergativiteit treedt echter wel in het Oost Neo-Aramees op maar in een andere vorm en beperkt door bepaalde omstandigheden. Het wordt ten minste beperkt door (i) de inflectiebasis van het werkwoord (CCiC- of het daaraan gerelateerde resultatieve participium CCiCa), (ii) de tijd, aspect en ten dele modus die het werkwoord uitdrukt en (iii) de positie van de A en/of de P op de nominale hiërarchie.

Gespletenheid in alignment wordt over het algemeen ingedeeld op basis van verbale en nominale eigenschappen. Ook combinaties van deze types kunnen in talen optreden. Verbale eigenschappen kunnen de lexicale semantiek van de gebeurtenis inhouden of de TAM van de verbale constructie als geheel. Nominale eigenschappen hebben betrekking op hiërarchieën van persoon (1>2>3), bezieldeheid en bepaaldheid. De precieze voorwaarden waaronder ergativiteit zich manifesteert moet voor elk dialect of elke dialectgroep afzonderlijk bepaald worden. De TAM categorieën die het werkwoord weergeeft verschillen tussen de dialecten onderling en de relevante factoren van de nominale hiërarchie hoeven niet hetzelfde te zijn. De inflectiebasis van het werkwoord is echter doorgaans een bepalende factor en de ergatieve alignment wordt structureel gekoppeld aan de perfectieve basis (*q̄til-* ~ *q̄ətl-*) en/of het resultatief participium dat daarvan afgeleid is.

Een ergatief patroon waarbij de E-suffixen de S en P markeren en de L-suffixen de A (*dmix-a* 'Zij is in slaap gevallen' : *nəšq-a-le* 'Hij heeft haar gekust') is tot op heden uitsluitend geattesteerd in de Joodse dialecten van het NENA in Irakees en Iranes Koerdistan en in Turoyo, de grootste groep binnen het Central Neo-Aramees, gesproken door syrisch-orthodoxe christenen in of afkomstig uit Zuidoost Turkije. Een subklasse van basiswerkwoorden in het Turoyo wordt gekenmerkt door een alternatieve perfectieve vorm *CaCiC-* (zoals *damix-o* 'Zij is in slaap gevallen') in tegenstelling tot *CCiC-* die gebruikt wordt voor de andere basiswerkwoorden. Typologisch gezien lijkt het sterk op de Joodse dialecten. Veruit de meeste dialecten volgen echter een accusatief patroon waarbij de L-suffixen de S en A markeren en de E-suffixen de P (*dmix-le* 'Hij is in slaap gevallen' : *nšiq-a-le* 'Hij heeft haar gekust'). Ergatieve markering door preposities is alleen duidelijk geattesteerd in het Turoyo. De datieve prepositie (*e*)/- drukt de agens uit, terwijl de S en P ongemarkeerd blijven. Deze markering is optioneel en drukt met

name focus uit. Een vergelijkbaar verschijnsel komt ook voor in het NENA maar de status van de agens is daar ambigue.

In het geval van gespletenheid in TAM volgen deze dialecten een typische splitsing in alignment. Naast het perfectieve verleden en het perfectum komt ergativiteit ook voor in de uitdrukking van het irrealis perfectum, terwijl het imperfectieve verleden en tegenwoordige tijd (zowel realis als irrealis) in enig dialect nooit een ergatief patroon aanhouden. Het is beperkt het resultatieve aspect het joodse dialect van Rustaqa. In het Oost Neo-Aramees staat deze splitsing echter los van het verschijnsel ergativiteit. Ook een neutraal patroon kan worden beperkt ten opzichte van het accusatieve patroon. Er is veeleer sprake van grammaticalisatie van oorspronkelijk participiale constructies en de onderlinge dialectverschillen hangen nauw samen met de intransitieve constructies. De gespletenheid in alignment in het Oost Neo-Aramees correleert duidelijk met de grammaticalisatie van een intransitieve resultatieve constructie tot een preteritum (oftewel perfectief verleden tijdsvorm) via een perfectum. De resulterende verschillen in alignment hangen samen met deze grammaticalisatie naar gelang de L-suffixen niet alleen de A maar ook de S markeren in het preteritum (bijv. *dmix-li* 'Ik heb geslapen'). Wanneer echter de E-suffixen de S markeren, is deze minder gegrammaticaliseerd in TAM en drukt het eerder nog het intransitief resultatief uit (bijv. *dmix-en* 'Ik ben in slaap (gevallen)'). Dit grammaticale onderscheid in de markering van de S laat zijn sporen achter in vroege geschreven joodse en christelijke bronnen uit Noord-Irak en treedt nog steeds op in meer of minder levendige mate in de joodse dialecten in Iranes Azerbeidzjan zoals Urmi en Salamas en enkele joodse varianten in Noordoost-Irak en Turkse christelijke dialecten in de westerse periferie zoals Bohtan en Hertevin.

De markering van de S is echter evenmin gelijkvormig in de dialecten waar ergativiteit voorkomt. In dit geval is er veelal sprake van lexicalisatie. De S deelt de morfologische eigenschappen met de A of de P afhankelijk van het verbale lexem en, als hier een semantische grondslag voor te vinden is, dan deelt het ook semantische eigenschappen met een agens of patiëns. Wanneer een werkwoord de S aan de A koppelt, wekt dit de indruk dat sprekers de transitieve morfosyntaxis voor een intransitief werkwoord verkiezen. Wanneer de agens doelbewust een definitieve verandering bewerkt bij de patiëns vindt de koppeling van de S aan de A eerder plaats in joodse dialecten waarbij ergativiteit optreedt verband.

Gespleten ergativiteit wordt in de alignmenttypologie in verband gebracht met de nominale hiërarchie waarbij het typisch voorkomt bij laag gerangschikte (pro)nomina. Bovendien wordt beweerd dat de combinatie van ergatieve pronominale suffixen en accusatieve markering van zelfstandige nomina niet voorkomt of hoogst uitzonderlijk is. Ergativiteit in het Oost Neo-Aramees houdt echter uitsluitend indirect verband met de nominale hiërarchie. De ergatieve constructie wordt beperkt tot de derde persoon en het differentieel markeren van het object (de P). Deze persoonsbeperking is een typisch geval van gespleten ergativiteit, aangezien de eerste en tweede persoon bij uitstek hoger in rang zijn. Aan de andere kant, wanneer het object zich op een hogere positie van de nominale hiërarchie bevindt, veroorzaakt dit expliciete congruentie met het object. Dit is opmerkelijk, aangezien ergativiteit niet geassocieerd zou worden met het hoger gerangschikte nomen maar juist met het lager gerangschikte nomen. In uitzonderlijke gevallen kan het ergatieve congruentiepatroon ook gecombineerd worden met een accusatieve markeringsstrategie. Ook dit is dus typologisch gezien hoogst opmerkelijk. Al deze verschijnselen zijn echter onafhankelijk van de morfologische ergativiteit in het Oost Neo-Aramees en verschillen niet van andere dialecten waarbij ergativiteit niet optreedt. In die dialecten komen dezelfde transitieve constructies voor, maar is alleen de markering van de S anders. Dezelfde beperkingen treden op voor accusatieve en neutrale congruentiepatronen en

hangen waarschijnlijk samen met de participiale oorsprong van het perfectief. Bovendien treden dezelfde beperkingen op in andere niet-ergatieve constructies in de taalvarianten waar ergativiteit zich voordoet en speelt waarschijnlijk de omgedraaide volgorde van de pronominale suffixen ten opzichte van het imperfectief een rol.

Dit proefschrift laat bovendien zien dat er ook andere wijzen zijn waarop ergativiteit zich voordoet. Een aparte serie pronominale suffixen in het christelijke dialect van Hertevin (Zuidoost-Turkije), de zogenaamde 'L-E-suffixen' (een vermenging van de L-suffixen en E-suffixen) drukt de A uit, terwijl de S en P door de L-suffixen worden uitgedrukt. Deze manifestatie van ergativiteit is beperkt tot de eerste en tweede persoon, waarbij we typologisch gezien juist het tegenovergestelde zouden verwachten zoals in de andere dialecten. Daarnaast geniet de A een apart markeringsstrategie in de participiale congruente in geslacht en getal in het samengestelde realis perfectum van joodse dialecten van Iranes Azerbeidzjan. De ergatieve congruentie in geslacht en getal tussen de A en het werkwoord treedt alleen op bij het vrouwelijk enkelvoud.

Velerlei NENA dialecten gebruiken een ergatieve transitieve perfectieve constructie gebaseerd op de inflectiebasis van het imperfectief met een toevoegde perfectief preverbum *qam-*, de zogeheten *qam-qaṭal*-constructie. De E-suffixen markeren de A, de L-suffixen markeren P. Dezelfde L-suffixen worden echter ook gebruikt in de markering van de S. Hoewel deze werkwoordsvorm vanzelfsprekend de imperfectieve vervoeging volgt is het niet zomaar suppletief maar maakt het deel uit van het paradigma van het perfectief. Derhalve dient het als een onderdeel worden beschouwt van het congruentiepatroon van het perfectief. Het congruentiepatroon dat zich hierdoor ontvouwt vertoont een morfosyntactisch onderscheid tussen intransitieve en transitieve zinnen die vergelijkbaar is met het ergatieve patroon. De *qam-qaṭal*-constructie kan immers niet voor alle zinstypes gebruikt worden. Intransitieve zinnen kunnen hier niet mee worden uitgedrukt en het wordt vrijwel altijd gebruikt met een pronominaal suffix die de P markeert. Voor een onafhankelijk nomen in de P-functie of de afwezigheid van zo'n nomen wordt de constructie op basis van het perfectief (*qtil-*) verkozen. Uitsluitend wanneer de P wordt uitgedrukt als een pronominaal suffix past de werkwoordsvorm zich aan aan de vervoeging van het imperfectief. In dit ergatieve type wordt de A anders gemarkeerd in de aanwezigheid van een pronominale P.

Daarnaast toont de voorliggende studie aan dat niet alle patronen in een accusatief-ergatieve tweedeling passen. Een aantal dialecten gebruiken de pronominale L-suffixen voor elk rol en vertonen dus neutrale alignment. Dit komt voor in joodse dialecten van Iranes Azerbeidzjan zoals Urmi en Turkse christelijke dialecten in Bohtan en Hertevin en het dialect Mlaḥso behorend tot het Central Neo-Aramees (anders dan het Țuroyo). De L-suffixen worden gebruikt in een vaste volgorde (V-A-P) en zijn waarschijnlijk aangepast naar het model van het imperfectief waar dezelfde volgorde optreedt. De tegenhanger van het neutrale patroon komt ook voor waarbij de drie kernargumenten ieder afzonderlijk gemarkeerd worden. Dit is het gebruikelijke alternatief voor de eerste en tweede persoon in de joodse dialecten waar ergativiteit voorkomt. Het horizontale patroon waarbij de A en P worden uitgedrukt door de L-suffixen komt ook voor onder een aantal van zulke dialecten. In een dorpsvariant van het Țuroyo (Raite) treedt dit zelfs op bij de markering door voorzetsels. Het datieve voorzetsel (*e*l)- drukt zowel de A als de P uit.